

УДК 911.3

Антонюк О.О.

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

КОМПЛЕКСНІСТЬ БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ

Ключові слова: комплексність, белігеративних ландшафт, укріплене городище, оборонний вал, курган, класифікація

Наявність проблеми. В структурі антропогенних, белігеративні ландшафти розглядають, переважно, з позиції їх формування, сучасного стану, типології та раціонального використання [4, 5, 9, 10]. Разом з цим, белігеративні ландшафти необхідно розглядати і з погляду їх комплексності, що простежується у двох напрямках – загальнонауковому і ландшафтознавчому. Цим напрямом комплексності белігеративних ландшафтів географи і ландшафтознавці не приділяють належної уваги, що явно зменшує їх значимість як унікальних антропогенних ландшафтних комплексів для науки і практики.

Аналіз попередніх напрацювань. На комплексне, ландшафтознавче значення захисних валів і сторожових курганів першим звернув увагу Ф. М. Мільков [9]. На прикладі Тамбовського захисного валу він показав, як можна белігеративні комплекси використовувати у процесі ландшафтознавчих досліджень. В Україні це питання частково розглянуто в працях Г. І. Денисика [4, 5] стосовно белігеративних ландшафтів Правобережної України й, особливо, Поділля [4]. Звернена увага на белігеративні ландшафтні комплекси, переважно, стародавніх городищ, захисні вали, а також кургани і, частково, фортифікаційні споруди першої та другої світових війн. Цікаві дослідження сучасних покинутих військових полігонів розпочали співробітники інституту географії НАН України [3]. Однак, це лише початок використання комплексності белігеративних ландшафтів для науки і практики.

Мета дослідження – показати значимість пізнання комплексності белігеративних ландшафтів для вирішення сучасних проблем раціонального природокористування.

Результати дослідження. Не завжди помітні белігеративні ландшафтні комплекси можна зустріти на всіх континентах, у межах будь-якої природної зони, навколо міст і сіл, на полях і в лісах. Різниця лише в кількості та в особливостях ландшафтної структури. До белігеративних ландшафтів відносяться різновікові укріплені городища, захисні вали і рови, сторожеві кургани, окопи і вирви від вибухів, ДЗОТи, ДОТи, бліндажі, укріплені лінії оборони, а із сучасних – військові полігони, стрільбища,

аеродроми тощо.

В окремих регіонах, зокрема в межах Правобережної України, белігеративні ландшафти стали невідомою ознакою сучасних ландшафтів. Так, лише у Вінницькій області у 210 населених пунктах та їх околицях є 235 оборонних споруд[4]. Від них походять назви чисельних урочищ, хуторів, сіл, інколи міст і, навіть, адміністративних районів. Невипадково белігеративні ландшафти часто цікавлять не лише науковців та краєзнавців, а й пересічних людей.

Сучасне і майбутнє значенні белігеративних ландшафтів ще недостатньо визначено. Уже зараз можна чітко визначити їх:

а) *загальнонаукове значення*. Це підтверджується тим, що белігеративні ландшафти досліджують не лише фахівці, які безпосередньо орієнтовані на їх пізнання – археологи та історики, але й науковці в поле зору яких белігеративні ландшафти «не вписуються». Як професіонали (археологи та історики) так і непрофесіонали (фахівці інших наук) вивчають белігеративні ландшафти не комплексно, а кожен зі своїх позицій і потреб тієї чи іншої науки. Однак, у сукупності, ці дослідження представляють прекрасні матеріали для комплексного аналізу не лише формування й функціонування безпосередньо белігеративних ландшафтних комплексів, алей природних та суспільних умов від їх зародження до сьогодення.

Найбільш детально стародавні городища, вали й кургани вивчають археологи та історики. Якщо географу або ландшафтознавцю підключитись до процесу того чи іншого белігеративного ландшафтного комплексу, то про нього можна одержати від 40 до 60% необхідної інформації.

Серед представників не природничих наук, белігеративними ландшафтними комплексами часто цікавляться військові фахівці, зокрема інженери-фортифікатори, що закономірно, архітектори, фізики, математики, тоети і художники. До цього часу, мабуть, найкращими матеріалами (картосхеми валів, загальний їх опис, радіо вуглецевий аналіз вугілля та деревини, частково інших артефактів) стосовно Змієвих валів Середнього Придніпров'я є матеріали, що представлені у працях А. С. Бугая, фізика за фахом [1]. Поети і художники, інколи не гірше ніж фахівці-природничники, подають образ одного кургану в степу, що сприяє посиленню естетичного й виховного значення белігеративних ландшафтів.

За минулі три десятиріччя кургани й вали зацікавили ґрунтознавців, ботаніків і зоологів. Яскравим прикладом цього є не лише низка цікавих статей [3, 7, 8], але й оригінальна праця співробітників Інституту географії НАН України та ґрунтознавців Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича [6]. Порівняння похованих під белігеративними ландшафтними комплексами ґрунтів з сучасними, вивчення використаних під час спорудження валів і курганів різноманітних матеріалів дає цікаві дані для палеогеографічних висновків.

Ботаніків і геоботаніків белігеративні ландшафти цікавлять тому, що часто в умовах суцільної розораності степу й лісостепу, кургани і вали нерідко є єдиними носіями до агрикультурної рослинності, а їх травостій

приймається до уваги при геоботанічному районуванні. Нерозорані кургани мабуть останні притулки для низки степових і лісостепових тварин – сусликів, мишеподібних гризунів, гадюк, а також птахів і комах. Вони тут настільки своєрідні, що окремі зоологи виділяють, зокрема у степах, вид курганної миші.

Лише неповний перелік наук, фахівці яких зацікавлені у вивченні белігеративних ландшафтів, свідчить про їх загальнонаукове значення;

б) *ландшафтознавче значення*. Проведення військових дій призводить до повної перебудови як геокомпонентів окремих регіонів, так і їх ландшафтів. В. І. Вернадський, аналізуючи обсяги проведених земляних робіт за час другої світової війни, поставив знак рівності між геологічними процесами Землі і людською діяльністю [2]. Широке розповсюдження ландшафтних комплексів воєнного походження дало можливість Ф. М. Мількову у 1977 р. в структурі антропогенних ландшафтів виділити особливий клас - белігеративних ландшафтів [10]. У подальшому Г. І. Денисик розробив таксономічну систему типологічних структур белігеративних ландшафтів, де було виокремлено й обґрунтовано 4 їх підкласи, у межах рівнинної частини України 3 зональних типи та своєрідні белігеративні типи місцевостей, ландшафтних ділянок, простих і складних урочищ [5].

У структурі сучасних ландшафтів найбільш розповсюдженими є місцевості стародавніх оборонних споруд представлені різновіковими укріпленими городищами, поселеннями, системами захисних валів і ровів та іншими спорудами, створеними у процесі веденні військових дій. У структурі цього типу белігеративних ландшафтних місцевостей часто оригінальними є ландшафтні ділянки укріплених поселень – городищ. Яскравий приклад – Немирівське скіфське городище у Вінницькій області, що взяте під охорону як заказник «Скіфські вали». Серед оригінальних белігеративних урочищ, що мають комплексне значення, виокремлюється низка валів і курганів незадітих численними розкопками. Таких залишилось мало. Це одинокі або групи (3-5) курганів, зустрічаються й курганні поля. Їх палеоландшафтознавче значення уже не викликає сумнівів, що прекрасно показано у цікавих працях Ж. М. Матвіїшиної та її учнів [6–8].

Ландшафтознавчий аналіз сучасного стану, місце розташування та розвитку белігеративних ландшафтних комплексів дає можливість комплексно зхарактеризувати особливості розвитку природи району їх знаходження. Так, відсутність чорноземів (навіть похованих) під системою Змієвих валів у південній частині Київської області, свідчить про суцільне розповсюдження тут лісів, а застосування у будівництві цих валів переважно дубу черешчатого – про панування дібров і більш сухий клімат. Останнє підтверджують і вали, які тепер знаходяться серед боліт, або перетинають заболочені улоговини і пониження на вододілах.

Про комплексне, особливо для науки, значення белігеративних ландшафтів свідчить і те, що частина (поки що невелика) з них взята під

охорону не лише як археологічні пам'ятки, але і як пам'ятки загальнонаукового, частіше історико-географічного значення.

Висновки. Белігеративні ландшафти – не ландшафти без майбутнього. У них є майбутнє – загальнонаукове, особливо історико-археологічне, та ландшафтознавче. Вони концентрують в собі історію певних періодів суспільства і відображають особливості розвитку природи конкретних регіонів. Їх недооцінка або зменшення – суттєва втрата для низки наук, збіднення значимості будь-якого регіону, та пізнання його вартості у розвитку сучасного суспільства.

Список літератури

1. Бугай А. С. Один із стародавніх оборонних рубежів на території Київщини / А. С. Бугай // Український історичний журнал. – 1971. – №1. – С. 18-21.
2. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
3. Давидчук В.С. Ландшафтне обґрунтування реабілітації територій військової діяльності / В.С. Давидчук // Географічна наука і практика: виклики епохи : у 2-х т. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – Т. 2. – С. 5-7.
4. Денисик Г.И. Белігеративные ландшафты Правобережной Украины / Г. И. Денисик // Антропогенные ландшафты : структура, методы и прикладные аспекты изучения. – Воронеж : изд-во ВГУ, 1988. – С.89-97.
5. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г. І. Денисик. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.
6. Дмитрук Ю. М. Грунти Троянових валів: еволюційний та еколого-генетичний аналіз / Дмитрук Ю. М., Матвіїшина Ж. М., Слюсарчук І. І. – Чернівці : Рута, 2008. – 228 с.
7. Матвіїшина Ж.М. До питання морфогенезу ґрунтів під курганом насипом пізньосарматського часу / Ж. М. Матвіїшина, А. Кушнір // Географічна наука і практика : виклики епохи : у 2-х т. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – Т.2. – С.174-177.
8. Запись природной среды в курганном могильнике Верхнего Поднестровья (на примере исследованной курганного могильника Буковина в 2012 г.) / [Ж. Матвишина, А. Пархоменко, С. Мысленко, П. Макарович] // Географічна наука і практика: виклики епохи. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – Т.2. – С. 222-225.
9. Мильков Ф. Н. Человек и ландшафты / Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1973. – 222 с.
10. Мильков Ф. Н. Антропогенное ландшафтоведение, предмет изучения и современное состояние / Ф. Н. Мильков // Вопросы географии. – 1977. – №106. – С.11-27.

Антонюк О.О. Комплексність белігеративних ландшафтів.

Розглянуто проблему комплексного використання матеріалів дослідження белігеративних ландшафтів; звернено увагу на загальнонаукове значення белігеративних ландшафтів: крім традиційних наук – археології, історії, для фізики, математики, ґрунтознавства, ботаніки, зоології та інших. Ландшафтознавче значення стародавніх і сучасних захисних споруд: укріплених городищ, валів, ровів тощо розглянуто через їх класифікацію та можливості раціонального використання.

Ключові слова: комплексність, белігеративних ландшафт, укріплене городище, оборонний вал, курган, класифікація.

Antoniuk O.O. Complexity of the fortification landscapes

The article is devoted to the complex usage of the fortification landscapes research materials. Attention is paid to general scientific importance of the fortification landscapes a part from the traditional sciences – archeology, history, but for physics, mathematics, science, botany, zoology, etc. Landscape study value of the ancient and modern grounded structures: unique settlements, ramparts, moats, etc are considered through its classification and ability to rational usage.

Keywords: complexity, fortification landscape, fortified settlement, defense ramparts, mound, classification.

Антонюк Е.А. Комплексность белигеративных ландшафтов.

Рассмотрена проблема комплексного использования материалов исследования белигеративных ландшафтов; обращено внимание на общенаучное значение белигеративных ландшафтов: кроме традиционных наук – археологии, истории, для физики, математики, почвоведения, ботаники, зоологии и других. Ландшафтоведческое значение древних и современных защитных сооружений: укрепленных городищ, валов, рвов и т.д. рассмотрено через их классификацию и возможности рационального использования.

Ключевые слова: комплексность, белигеративный ландшафт, укрепленное городище, оборонный вал, курган, классификация.

Надійшла до редколегії 17.05.2013

УДК 911.52 (282.2)

Власова А.М.

*Таврійський національний університет
ім. В.І. Вернадського*

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАНДШАФТНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СТРУКТУР БАСЕЙНОВИХ ТЕРИТОРІЙ (НА ПРИКЛАДІ БАСЕЙНІВ РІЧОК СИСТЕМИ САЛГИРА)

Ключові слова: ландшафтна територіальна структура, басейнова структура, позиційно-динамічна структура

Вступ Для Криму актуальним є детальне вивчення ландшафтів річкових басейнів у зв'язку з незадовільним екологічним станом багатьох водних об'єктів і недостатньою кількістю водних ресурсів на півострові.

При вивченні басейнових систем можуть бути виділені ландшафтні територіальні структури різних типів. Ландшафтна територіальна структура - сукупність ландшафтних територіальних одиниць, пов'язаних певними територіальними відносинами [3]. Визначальними зв'язками, а також відповідними їм ландшафтними структурами є генетико-морфологічна, позиційно-динамічна, парагенетична, басейнова, біоцентрично-мережева. Моделі різних структур доповнюють один одну і в сукупності можуть забезпечити максимально повний опис всієї системи, а також рішення різноманітних практичних питань.

Для обґрунтування ландшафтно-екологічних заходів у межах басейну річки ефективним є поєднання басейнового та позиційно-динамічного підходів, які найбільш повно відображають тісноту зв'язків екологічного стану водних ресурсів і властивостей навколишніх ландшафтів. Мета даної роботи - вивчити ландшафтні територіальні структури басейнів річок системи Салгира. У відповідності з поставленою метою вирішені наступні завдання:

- розглянута басейнова структура території басейну р. Салгир на регіональному рівні;
- вивчена позиційно-динамічна структура малих річок системи Салгира.

ISSN 0868-6939 Фізична географія та геоморфологія. – 2013. – Вип. 2(70)